

NOTES

TESTIMONIS DE L'HABITAT MEDIEVAL A MALLORCA

M. ROSSELLÓ PONS

L'habitat d'època islàmica a Mallorca ha estat objecte de diversos estudis no sempre coincidents en les seves conclusions. La intenció d'aquest treball és analitzar les diferents hipòtesis plantejades pels autors a fi de conèixer els testimonis del poblament musulmà a l'illa segons les fonts documentals i, d'altra banda, la seva possible confirmació mitjançant la prospecció arqueològica.

L'estudi de R. Soto,¹ a partir de l'anàlisi del Repartiment de l'illa de Mallorca després de l'any 1229, mostra que la conquesta catalana es va exercir sobre un territori ric i ben conreat que com a part d'al-Andalus s'assemblava a les altres societats islàmiques de l'època. Les dades oferides pel Llibre del Repartiment permeten de conèixer l'anterior divisió de l'illa així com els tipus d'explotacions agràries i els diferents agrupaments humans desvetllats per la toponímia.

D'acord amb el Còdex català del Llibre del Repartiment l'illa es va dividir en dues parts: una d'elles va pertànyer al rei i l'altra als seus magnats. La meitat reial recollia, en la seva totalitat, l'inventari de 816 explotacions (460 alqueries, 328 rahals i 28 explotacions d'altres tipus) amb una superfície de 5009'8 jovades (56911'33 hes.). En canvi, sempre tenint en compte la irregularitat de les fonts, sembla que les propietats repartides entre els magnats representen un total de 834 explotacions (495 alqueries, 295 rahals i 44 d'altres tipus). Ara bé, R. Soto pensa que "si bé no cal descartar la possibilitat d'errors d'identificació en algunes explotacions (identificació que ha estat molt laboriosa i, de vegades, insegura), cosa que reduïria una mica el nombre d'aquestes, hi pot haver també la contrapartida d'explotacions no inventariades en aquest espai de temps (1232-1278), relativament curt. El resultat de

¹ R. Soto, *Quan Mallorca era Mayurqa*. L'Avenç, 16 maig, 1979).

tot, però, si bé no ens permet de fixar un nombre exacte, sí que ens permet veure una tendència a l'homogeneïtat entre ambdues parts"²

Així doncs, hi havia a Mallorca unes 1600-1650 explotacions agràries (1000 alqueries, 600 rahals i un nombre molt inferior d'explotacions indeterminades); i el total de superfície conreable seria de més de 10000 jovades (115000 hes. aprox.), que suposa al voltant d'un terç del total de l'illa. A més a més és coneguda la riquesa de Mallorca, ja que les cròniques dels segles XII i XIII sobre Mayurqa, tant cristianes com àrabs, parlen d'un territori ric i ben conreat.

En canvi, quan al coneixement de la societat andalusina, els estudis sobre el poblament bereber i àrab del Llevant espanyol i els sistemes musulmans de concessions territorials fan dubtar seriosament de l'existència d'unes relacions de tipus feudal a al-Andalus com no semblen haver existit tampoc, de forma dominant, a la resta del món musulmà. Segons R. Soto "les agrupacions tribals i clàniques, a al-Andalus tenen una extraordinària importància, com desvetlla la toponímia, presenten un factor netament aliè al món *feudal* europeu, segurament homologable amb el panorama mostrat pel Maghrib fins fa molt poc, conegut i estudiat, des del s. XIV, per Ibn Khaldun."³

Aixímateix sembla evident la importància que tingueren les institucions familiars, clàniques i tribals de la societat àrab i bereber (tenint en compte l'absorció dels febles nuclis familiars del mediterrani occidental de la mateixa manera que el manteniment de terres comunes per al clan o la tribu, fet reforçat per l'Islam ja que les terres de conreu —almenys legalment— pertanyien sempre a la *'umma* o comunitat de creients, essent els ocupants d'aquestes terres els usufructuaris i molt poques vegades els propietaris); d'altra banda també s'ha de valorar el paper que exercien les classes d'intellectuals viatgers —com a conjunt homogeni— dins el món musulmà (posaren en relació cultural zones tan distants com al-Andalus i l'Iran) i també el dels mercaders-guerrers, fonament de la societat islàmica.

R. Soto afirma que Mayurqa, com a part d'al-Andalus, en res no sembla escapar d'allò que podríem anomenar prototipus de societat islàmica de l'època i es basa en uns fets prou concrets:

1/ "a la base de tot, trobem un habitat rural dispers en alqueries i rahals, explotacions agràries d'una grandària excessiva per a suposar-les conreades i habitades per *unitats familiars*. Les alqueries, sobretot, suposen una mitjana de més de 80 hes. de ma'mura (terra conreable), unitats que, evidentment, no poden ésser comparades ni amb les *terrae indominitatae* feudals ni amb les petites parcelles de les *terrae domi-*

² R. Soto, op. cit. pàg. 26.

³ R. Soto, op. cit. pàg. 26.

nicatae, explotades directament per colons o serfs; a més d'això, el percentatge de toponímia clànica és molt elevat, cosa que permet suposar que la base de l'explotació agrària a Mayurqa la constitueix precisament l'alqueria de tipus clànic, mentre que el rahal se'ns presenta com un fenomen més nebulós, probablement sorgit o bé de la fragmentació de les alqueries, o bé com un residu d'anteriors tipus d'ocupació de la terra. El que sí queda bastant palès és el fet de la subordinació del rahal a l'alqueria. Un altre fet que cal assenyalar és la presència documentada a Mayurqa, a través de la toponímia, d'un considerable nombre de tribus àrabs (Banu Kinana, Qurays, Ru'ayu, Humeya i Bahila) i berebers (Gumara, Marniza, Matgara, Banu Gaful, Hawwara, Malila, Zannum, Zanata, Masmuda i Sidina).⁴

2/ “una aglomeració urbanística d'excel·lent importància com seria Madina Mayurqa, una de les ciutats més importants d'al-Andalus. Samir Amir ha assenyalat molt bé el paper que aquestes ciutats exercien dins l'àmbit musulmà, ja que eren, fonamentalment, la seu de grups de mercaders que posaven en contacte tot el món llavors conegut i treien l'excedent, en conseqüència, del comerç llunyà. Resulta significatiu que l'estructura agrària dels ravals de Ciutat (palsada pel mateix Repartiment) sigui força diferent de la resta de l'illa: predomini gairebé absolut dels ravals sobre les alqueries, amb una extensió mitja per explotació molt més reduïda, i el més baix nivell de toponímia clànica i tribal de tot Mayurqa. Fet en absolut contradictori amb l'estructura normal de la ciutat andalusina descrita per L. Torres Balbàs, i que ens permet suposar que la influència ciutadana, per contrapartida amb les formacions feudals, acabava amb els límits dels ravals de la ciutat.”⁵

3/ “al cim d'aquest conjunt hi trobem l'aparell estatal, la història del qual és l'única coneguda: arribada de 'Isam al-Hawlani (290/902-903), dependència del califat, taifa de Dènia, regne independent, almoràvits i almohades. Es tracta naturalment d'unes dinasties guerrerres que ocupen el poder per raó de la seva força, i que són eliminades, justament, per una altra dinastia guerrera més forta. Però a diferència del que passa a les societats feudals, no hi ha coincidència entre els qui detenen el monopoli de la propietat de la terra i la classe militar. Els propietaris (caldria dir més aviat instal·lats sobre la terra) ho són segons un rigorós sistema de repartiment basat en l'antiguitat d'ocupació (iqta'at), puntualment consignada en un registre (diwan).”⁶

⁴ R. SOTO, op. cit. pàg. 27-29.

⁵ R. SOTO, op. cit. pàg. 29.

⁶ R. SOTO, op. cit. pàg. 29.

4/ “també al cim, però amb un paper força diferent del de l'aparell estatal, hi trobem, com a part i nexa d'unió de tots els sectors socials, la presència d'un grup descrit per D. Urvoy per al cas concret de Mayurqa. Aquests ulemes i lletrats, la comparació dels quals amb els estaments eclesiàstics cristians seria molt desafortunada, tenien una influència social molt superior a llur força econòmica, política o numèrica, com prova el seu cabdillatge en els darrers nuclis resistents als catalans, a les muntanyes de l'illa.”⁷

El canvi de Mayurqa a Mallorca produït amb la conquesta catalana de 1229 suposa l'anihilament de la població musulmana i de la seva estructura social, basada en vincles tribals i clànics, substituïda per una ordenació social basada en una gran propietat, recolzada sobre el treball d'emfiteutes (colons); és a dir, introduint el sistema feudal de tenència de terres. La ciutat esdevé el centre d'acumulació de l'excedent, punt de partida de la tradicional oposició ciutat-part forana, mentre que a Mayurqa, la Madina com a centre d'una fiscalització exercida sobre grups tribals i clànics molt més cohesionats, aquest paper serà molt més reduït. La brillantor de Madina Mayurqa no ha d'enganyar: la seva fortuna no provindria fonamentalment de l'explotació del camp, sinó del comerç llunyà i, fins i tot, de la pirateria.

Per una altra part, l'objectiu del treball d'A. Poveda⁸ ha estat formar un corpus de toponímia àrab-musulmana de Mayurqa per conèixer a través d'ell la procedència ètnica i les formes de poblament tribal i clànic. La documentació utilitzada per aquest estudi (ja que no es tenien a l'abast fonts propiament musulmanes) ha estat el Llibre del Repartiment de Mallorca i els Registres de l'Escrivania de Cartes Reials conservats a l'Arxiu Històric de Mallorca.

D'aquesta anàlisi de les fonts es desprén que tant els grups tribals, com els clànics, topònims de procedència... posen de manifest una important capa de població bereber que degué ésser, sens dubte, majoritària a Mayurqa.

La toponímia tribal i clànica, majoritàriament bereber, sembla reflectir un tipus específic d'ocupació de l'espai productiu i d'organització del procés de treball. La unitat bàsica és la gran alqueria (8372 hes.) i a escala menor el rahal (la meitat de l'anterior, aprox.). Aquesta organització social basada en el parentiu —és a dir, en la família política— no és la més adient per permetre el desenvolupament de relacions de producció feudals basades en un grau major de privatització de la possessió de la terra i major domini, jurídicament expressat, sobre

⁷ R. SOTO, op. cit. pàg. 29.

⁸ A. POVEDA, *Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayurqa según la documentación de los archivos de la Ciudad de Mallorca (1232-1276)*. Awraq pàgs. 76-100.

els homes. La manca d'estudis i la feblesa dels sistemes conceptuals fins ara emprats impedeixen una comprensió d'aquestes formacions que no sigui negativa. Hom s'ha de conformar amb la classificació de "no-feudals" i esperar les anàlisis de P. Chalmeta sobre aquesta no-feudalitat o potser a-feudalitat.

Finalment, B. Font Obrador⁹ considera que els àrabs mallorquins fora de la ciutat vivien sovint en agrupacions d'un "centenar" de cases amb alguna mesquida. Aquesta consideració sembla una mica contradictòria amb els estudis de R. Soto i A. Poveda i potser s'hauria de pensar en una transcripció errònia del document ja que un agrupament d'unes cent cases sembla excessiu en aquesta època.

Al mateix temps les dades que es desprenen de les fonts documentals es poden complementar amb les troballes resultat de les prospeccions arqueològiques realitzades a diferents punts de l'illa.

En primer lloc, trobem el poblat medieval d'Almallutx excavat per A. Estades de Sóller i publicat per J. Zozaya, M. Fernández-Miranda i A. Moure.¹⁰ Aquest jaciment està situat al nord-oest de l'illa de Mallorca a la vall del seu mateix nom i prop d'un poblat de l'última època de la prehistòria balear. El poblat medieval aprofita una entrada de la vall molt protegida dels vents, que a més a més té una font natural d'aigua, i les habitacions ocupen una extensió considerable de terreny, el qual pot indicar que es tractà d'un contingent de població de certa importància. Al iniciar els treballs d'excavació es pogué comprovar que es tractava exclusivament d'un conjunt de data medieval tardana.

Els tipus constructius que es presentaren són certament pobres i d'escàs relleu. A la major part del recorregut dels murs sols quedava la filada inferior de les pedres (la majoria sense treballar). Les tres construccions que s'excavaren totalment tenen forma rectangular i estan col·locades una a continuació de l'altra, separades per una paret o afegides per un passadís, sistema que semblava continuar a ambdós costats de la part excavada. A aquestes s'ha d'afegir l'habitació núm. 4, les dimensions de la qual no s'arribaren a excavar.

L'habitació núm. 1 té unes dimensions de 8 m. per 3 m. i és la més destruïda de totes. Els murs est i oest, que corren paral·lels, són a la part inferior d'una considerable solidesa. En canvi les pedres del mur que tanca al nord són molt petites de tamany. Les habitacions núms. 2 (6'8 m. per 3 m.) i 3 (7'9 m. per 3 m.) són semblants a l'anterior i tenen entre elles un accés obert a la paret d'enmig, i dues sortides a la que s'ha denominat habitació núm. 4 (15'5 m. per 3 m.) de la qual s'ha pensat que fos un pati interior. D'acord amb el text de J. Zozaya y M.

⁹ B. FONT OBRADOR, *Historia de Lluchmayor I*, pàgs. 135-142.

¹⁰ J. ZOZAYA, M. FERNÁNDEZ-MIRANDA, A. MOURE, *El yacimiento medieval de Almallutx (Escorca, Baleares)*. Separata del Noticiario Arqueológico Hispánico. Madrid, 1972.

Fernández-Miranda l'excavació no presentà cap mena de dificultats ja que la part superior de les pedres que formaven els murs es deixava veure a gairebé tot el recorregut, per tant fou senzill acoplar el tall al tipus de construcció. D'altra banda, emperò, no fou possible localitzar restes de llars o construccions mobles que ajudessin a interpretar la finalitat dels distints compartiments.

Així doncs els testimonis que resten són els materials ceràmics per l'estudi dels quals es va seguir un criteri de classificació estrictament tipològic; com a base de diferenciació dintre de cada tipus serveix el tipus de pasta, l'existència o no de vidriat, i l'existència o no de decoració. A més a més, com és freqüent a les ceràmiques medievals, aquests elements es complementen uns amb els altres.

Des del punt de vista de la tipologia de les formes, els fragments apareguts corresponen a diverses sèries: escudella, bases (planes o amb repeu), olla, cantimplora, llàntia, alfàbia. Quan al tipus de decoració es troben algunes peces sense vidriar, pintades a l'engalba, altres vidriades a l'interior o amb degotalls de vidriat a l'exterior (aquest tipus de decoració podria ésser considerat de tradició originada a les ceràmiques romanes tardanes). Unes altres peces amb vidriat blanc i verd a l'interior semblen correspondre a un tipus de transició dels tipus musulmans als cristians. Altres fragments, en canvi, són de tradició clarament cristiana. Per tant les troballes d'aquest jaciment presenten una barreja en la seva tipologia: d'una banda una clara derivació romana tardana, de l'altra una tipologia de derivació musulmana i finalment uns tipus cristians que es poden considerar de data posterior a la conquesta catalana.

Al costat dels materials ceràmics aparegueren a les habitacions d'aquest poblat medieval una sèrie d'objectes metàl·lics i alguns d'òs que val la pena esmentar encara que no es puguin oferir d'ells molts paral·lels a causa dels pocs estudis que sobre aquests tipus de peces han estat realitzats.

Les conclusions establertes per J. Zozaya, M. Fernández-Miranda i A. Moure pel que fa referència al jaciment són les següents:

— l'habitat es tracta d'una edificació típicament medieval, originada en els "mansos" catalans i europeus en general del s. IX. L'edificació dels murs és molt similar a la de les construccions datades entre els segles XII i XIII al castell d'Alcalá de Henares i a Bétera (València). La distribució de la casa sembla ésser d'habitacions al voltant d'un pati prou ampli, seguint un tipus normal a tota Europa, que podria correspondre amb el tipus en angle recte de l'esmentat "tipus ciutadà" per Pantin i datat al s. XIV a Anglaterra. En general es pot dir que aquesta edificació no deixa d'ésser típica dintre d'un complex cultural (del qual les restes materials de tipus civil són força desconeguts al nostre país) semblant a les construccions de Melque (Toledo) i possiblement a les de Sant Llorenç de Morunys (Lleida).

Per una altra part les ceràmiques presenten, en general, una varietat àmplia de pastes i una cronologia que es pot situar entre els segles XII i XIV (existeixen nombrosos paral·lels al Museu Arqueològic de Barcelona, Alcassaba d'Almeria, Museu Arqueològic Nacional i Museu de Mallorca pel que fa als materials ceràmics d'època almohade).

Altres testimonis de l'habitat medieval han estat documentats a Sóller per J. Coll.¹¹ A l'estiu de l'any 1976, quan s'enderrocà Ca'n Pinya al carrer de la Lluna, es recolliren gran quantitat de fragments ceràmics d'època medieval. A causa de la casualitat de la troballa i les necessitats de l'empresa constructora fou totalment impossible constatar l'existència de nivells. Per aquets motiu J. Coll ha intentat establir la cronologia per analogies amb altres materials. D'acord amb això, algunes ceràmiques s'han pogut definir com califals, altres com taifes típiques (amb possible perduració d'algunes d'elles en època almoràvit), i per últim un grup almohade juntament amb nombrosos fragments que no tenen cronologia fixa, essent tipus que perduren des del moment califal. Des del punt de vista de la tipologia formal s'han identificat els següents tipus: safe, gerra, pitxer, olleta, greixonera, llàntia, tapadora, cadaf, morter, ampolla, alfàbia i de forma dubtosa ancolla i caduf.

Cap allà finals del s. X i començaments del s. XI és el moment que hipotèticament es poden datar els materials més antics del jaciment. Quan al tipus de decoració, es troben algunes peces decorades amb incisions i impressions digitals, altres pintades al manganès i també vidriades amb un color verd intens d'òxid de coure. Al costat d'aquests materials aparegueren també ceràmiques de factura cristiana i per tant posteriors a la conquesta catalana, peces dels segles XV i XVI, i altres del s. XVII a l'actualitat.

Les conclusions establertes per J. Coll són, en primer lloc, que l'habitació semblava formar part del nucli de la villa que en època almohade estava perfectament constituït; d'altra banda l'escassa quantitat de fragments ceràmics d'època califal i la relativa abundància dels d'època de taifes, almoràvits i almohades, fan pensar que si bé la villa podria tenir el seu origen en una alqueria (dels últims anys del califat o dels primers de taifes) la seva plena ocupació no es realitzà fins el moment taifa. De totes maneres la posició una mica excèntrica del jaciment estudiat respecte a la hipotètica àrea antiga de l'assentament d'època islàmica suposada per J. Rullan i Mir, fa pensar que l'habitació és d'un moment un poc més avançat respecte dels primers assentaments califals de la villa.

Finalment l'últim testimoni està constituït pels materials que han aparegut recentment a la Cova dels Amagatalls (s'Illot-Porto Cristo)

¹¹ J. COLL, *Algunos materiales de época medieval hallados en Sóller (Mallorca)*. Trabajos del Museo de Mallorca (1979).

i que han estat publicats per M. Trias.¹² El descobriment d'aquest tipus d'habitat ocasional, a l'Edat Mitjana, dins una cova coincideix amb les notícies de la Crònica de Jaume I que parlava de sarraïns amagats dins coves (sa Sínia, els Ases, els Diners, totes elles al llevant de l'illa).

La Cova dels Amagatalls és, en conjunt, força gran; el seu recorregut en poligonal és de 641 m. i es poden veure superposicions de pisos en algun sector. El jaciment es troba a la intersecció de les dues galeries que formen el sector oest de la cova, i el seu treball d'acondicionament consisteix simplement en l'aplanament del pis.

Els materials s'han trobat quasi bé tots en superfície menys algunes peces que estaven amagades com si es tractàs d'un "tesor". Juntament amb les troballes ceràmiques hi ha diversos objectes de ferro. Des del punt de vista de la tipologia formal les ceràmiques s'inclouen dintre de la Sèrie "safa". Quan a la decoració, destaca el reflex metàl·lic d'una de les peces davall del qual apareixen motius curvilinis esgrafiats i disposats en forma d'estel envoltat d'una faixa circular; una altra de les safes presenta a l'interior vidriat verd i blanc amb el motiu epigràfic BARAKA (benedicció); l'última de les safes està vidriada interiorment en blanc amb una decoració en verd (faixa ampla amb motius estrellats, línies radials, cirzells i estilitzacions florals). Al costat d'aquestes tres safes n'hi ha dues més trobades al nivell de l'aigua, un unguentari de vidre verdós i diversos objectes de ferro.

M. Trias separa la peça de reflex metàl·lic de les altres tant per la diferència de vidriat i decoració com per la qualitat de la pasta, i la relaciona amb les deixalles ceràmiques trobades a la gerreria del carrer de Zavellà de Ciutat de Mallorca (a causa de la semblança de la decoració esgrafiada en forma de cadeneta de baules; s'ha d'esmentar, però, que les peces del carrer de Zavellà no presenten reflex metàl·lic).

Es important tenir en compte la dificultat d'establir unes conclusions definitives pel que fa al coneixement de l'habitat medieval a Mallorca anterior a la conquesta catalana de 1229. L'estudi de la documentació catalana del qual es desprén l'existència d'uns agrupaments humans d'acord amb els vincles tribals i clànics, i l'explotació de la terra en alqueries i rahals, encara no pot ésser totalment comprovada per l'arqueologia. No obstant els sistemes d'habitat d'època islàmica no es coneixen prou bé, s'han documentat de moment uns establiments de tipus rural com el d'Almallutx (es podria incloure dintre del sistema d'explotació de la terra del rahal i l'alqueria però sense saber exactament a quin dels dos pot correspondre) i uns refugis ocasionals dins coves (sa Sínia, Els Diners, Els Ases, Els Amagatalls), aprofitats pels sarraïns en la seva fugida de les hosts catalans.

¹² M. TRIAS, *Notícia preliminar del jaciment islàmic de la Cova dels Amagatalls*. Endins núm. 8, 1981. Ciutat de Mallorca.